

Черкес Даниїл Самойлович
(1870–1944)

Головний будівничий каналізації м. Харкова (1907–1913)
Один із засновників Всеукраїнського
технікуму комунального господарства
Доктор технічних наук. Професор
Завідувач кафедри санітарної техніки ХІКБу (1944)

Видатний вчений та винахідник в галузі каналізації, водопостачання та очистки населених місць. Зробив вагомий внесок у відродження комунального господарства України. Очолював проектування, будівництво та експлуатацію каналізаційних систем м. Харкова з 1907 до 1930 рр. Розробляв теоретичні основи відновлення роботи харківської каналізації, пошкодженої під час війни 1941–1945 рр. Очолив оргкомітет з питань відбудови міст України. Теми досліджень вченого: санітарна оцінка умов та місць спуску стічних вод та норми їх стосовно місцевих умов Донбасу; проектування і застосування методів відновлення внутрішніх та зовнішніх мереж каналізації; спорудження сміттєспалювальних станцій; облаштування спеціальних запруд на р. Лопані та р. Харків вище міста для накопичення весняних та зливних вод. Остання праця – біологічні фільтри високої продуктивності.

Для людей, в ім'я прогресу

Кілька коротеньких рядків – і все життя людини постає в новому світлі, новими барвами спалахує вся епоха, за якої довелося йому долати свій земний шлях.

Скільки пам'яті – висить в кабінеті директора «Харківкомуночиствода» писаний олією великий портрет Даниїла Самойловича Черкеса. Вже кілька поколінь діячів водовідведення нашого міста вважають себе його учнями та учнями його учнів. З подивом передивляються сучасні фахівці друковані роботи та технічні розробки метра вітчизняної каналізації. В проект будівництва нового комплексу споруд каналізації м. Харкова, який 1977 року отримав премію Ради міністрів СРСР, було, за свідченням його автора І. О. Абрамовича, покладено революційну ідею будівництва каналізаційних колекторів глибокого закладання тунельним способом, прибічником якої був Д. С. Черкес. А ось згадки його імені в книгах з історії м. Харкова та установ комунальної галузі, а також в енциклопедії «Водоснабжение и водоотведение», виданій у 2002 р. в Києві, явно не відповідають масштабності його фігури і тій ролі, яку Даниїл Самойлович відіграв у розвитку вітчизняної науки, техніки, комунального господарства. До того ж вони страждають на фрагментарність та приблизність. Риси його особистості, драматичні колізії його людської долі потроху зникають у безвісті часу разом із тими, хто йшов поруч з ним життєвими стежками. Спробуємо ж хоча б контурно відтворити життєвий шлях, змалювати портрет цієї людини, рівновеликої своєму часові.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. в житті Харкова був періодом бурхливого розвитку промислового, господарського та громадського життя. Небаченими темпами зростали торгівля, транспорт, промисловість. За роки з 1900 до 1911 р. валова продукція промислових підприємств Харкова зросла у 2,9 рази. Спостерігався інтенсивний приплив населення, чисельність якого з 1897 по 1912 р. зросла на 50%. Швидкими темпами проходило цивільне будівництво: тільки з 1906 по 1911 р. у місті було зведено 27% загального числа будинків. Відбувалися процеси демократизації органів міського самоврядування. Ці грандіозні зміни вимагали і відповідного розвитку міської інженерної інфраструктури. У 1881 р. був введений в експлуатацію водогін. У 1897 р. почала діяти перша харківська електростанція. 1882 року вулицями міста рушили перші «конки», а з 1906 р. жорстку конкуренцію їм почав складати електричний трамвай. Центральні райони забудовувалися модерновими багатоповерхівками, брукувалися й освітлювалися вулиці. І при цьому місто страждало від антисанітарії. Один за одним отримували каналізацію міста Одеса (1875 р.) та Київ (1893 р.), Тифліс (1885 р.), Ростов-на-Дону (1893 р.) і Москва (1898 р.). Жахливі наслідки епідемії холери 1872 р. підштовхнули до вирішення проблеми каналізування навіть міську владу маленької Ялти (1887 р.). А «столиця Слобожанщини» все чекала своєї черги. Обговорення цієї проблеми в Міській думі тривало іще з 80-х рр. ХІХ ст. І хоча нагальна потреба у її спорудженні чимдалі ставала все ясніше, у міської влади не вистачало ні економічних важелів, ні технічних можливостей для здійснення

цього задуму. Тим часом захворюваність та смертність в місті, трішки знижені завдяки введенню водогону, значно перевищували західноєвропейські норми (24,8 смертей на 1000 чол. населення за рік проти 15:1000 за кордоном). Хронічним явищем були епідемії тифу. Чималу роль в такій сумній статистиці відігравав той факт, що асенізаційна служба видаляла з міста лише близько 15% нечистот, а 85% потрапляло у ґрунт та в наші не надто повноводні річки. Важко сказати, скільки б іще часу тривали дебати, але, на щастя, суспільні переміни нового століття привели до влади у Харкові плеяду енергійних, ініціативних, розумних діячів, які до того ж добре знали у питаннях науки і техніки. На посаду міського голови у 1900 р. був обраний професор фізики Харківського Університету та Харківського технологічного інституту Олександр Костянтинович Погорелко. Його заступником став інженер-технолог, засновник теорії різання металів, професор Харківського технологічного інституту Костянтин Олексійович Зворикін. Складна економічна і політична обстановка в країні не дозволяла до 1907 р. впритул підійти до вирішення проблеми спорудження каналізації Харкова. Коли ж міська дума прийняла відповідне рішення, з'ясувалося, що за фаховою інформацією з цього питання треба звертатися до Західної Європи. Туди й були відряджені проф. К. О. Зворикін та міський лікар В. В. Фавр. Їхня доповідь була покладена в основу складання проекту харківської каналізації. Бракувало досвіду, бракувало й фахівців з санітарної техніки. Як свідчить сам Д. С. Черкес, «майже єдиним розплідником каналізаційного знання в країні була школа Московської каналізації»¹, яка готувала кадри переважно для своїх власних потреб. Не випадково кадрова проблема в цій галузі стала темою жвавого обговорення на ІХ Російському водопровідному з'їзді 1909 р. в Тифлісі. Цей з'їзд заслухав доповіді професора Київського політеху В. В. Іванова «Про вищу санітарно-технічну освіту» та інженера Московського повітового земства Ф. О. Данилова «Викладання суспільної санітарії та санітарної техніки у вищих технічних навчальних закладах». Результати обговорення вирішили передати у спеціальну комісію з представників вищих навчальних закладів, зібрати яку доручили тому ж таки харківському професору К. О. Зворикіну. У пошуках гідної довіри кандидатури для складання записки щодо організації постійного Каналізаційного бюро харківські думці звернулися до молодого перспективного інженера, який добре зарекомендував себе, працюючи на будівництві водопроводу та каналізації в Ялті, а також у 1906 р. проектував та будував каналізацію харківської лікарні «Сабурова дача». Це був **Даниїл Самойлович Черкес**, з яким О. К. Погорелко мав змогу познайомитися ще у 1905 р. в Москві на VII Російському водопровідному з'їзді, де їх імена стоять поруч у списку делегатів.

¹Черкес Д. С. Канализация г. Харькова и её очистные сооружения. – Харьков : [Б. и.], 1922.

Так від 1907 року Даниїлу Самойловичу Черкесу було довірено долю однієї з найскладніших та найважливіших галузей міського господарства Харкова. Народився ж він у 1870 році в Сімферополі й належав до старовинного шанованого роду **караїмів** (історично його прізвище виглядало як **Черкез**). Батько його, який був купцем, почесним громадянином Сімферополя, мав виноградники на Південному березі Криму і займався виноградарством та виноробством.

Цей нечисленний народ, який нині майже зник з етнічної карти нашої країни, має позаду бурхливу і цікаву історію та своєрідну багату культуру. Характерними для нього є висока освіченість та енергійність. В Харкові на початку ХХ ст. караїми склали хоча й невелику (207 ч.), але поважну общину, до якої входили відомі лікарі, юристи, купці, промисловці.

За даними відомого кримського краєзнавця Ю. О. Полканова, хлопчик закінчив в Криму початкову караїмську школу (*звідти його добре знання турецької мови – Н. Т.*). Продовжив юнак освіту в гімназії. А провчившись в ній 4 класи, вступив до комерційного училища в Одесі. Закінчив його юнак 1891 року, але торгівлею не зайнявся. Замість того, відчувши в собі великий потяг до техніки, почав самостійно готуватися до конкурсних іспитів для вступу до Санкт-Петербурзького технологічного інституту.

Два роки пішло на відбуття воїнської повинності в Севастополі, після чого здійснилася мрія про початок технічної освіти. Але навчання у північній столиці тягло за собою і ризик спілкування із демократично налаштованими однокашниками. Участь в роботі одного з гуртків політичної самоосвіти соціалістичного спрямування закінчилася арештом та висилкою другокурсника Черкеса із Санкт-Петербургу. Не гаючи часу, юнак продовжив освіту в електротехнічному інституті бельгійського міста Л'єж. Поновитися у складі студентів ПТІ вдалося у 1895 році.

Переживши протягом наступних чотирьох літ іще 2 арешти за зв'язок із Р.С.Р.П., Даниїл у 1899 р. нарешті закінчив Петербурзький технологічний інститут і отримав диплом з відзнакою й звання інженера-технолога.

Восени того ж року випускник ПТІ почав працювати на Харківському паровозобудівному заводі на посаді інженера-конструктора. Невдовзі він одружився з Анною Севаст'янівною Дуван. Дівчина походила з сім'ї одного з видатних представників кримської інтелігенції С. В. Дувана і була випускницею славнозвісних Бестужевських курсів, а згодом викладала історію в одній з жіночих гімназій Харкова. 1900 року в них народився син, названий на честь прадіда Веніаміном.

Але за півтора року роботи на ХПЗ молодий інженер захворів на туберкульоз і був змушений перебраться до рідного Криму. Там у 1902 р. він посів місце інженера курорту Гурзуф, де налагодив водопостачання селища і спорудив установку для виготовлення льоду.

У наступному році він перейшов працювати до Ялтинського міського самоврядування на посаду міського інженера Ялти. Ялтинцям він запам'ятався як учасник будівництва каналізації та водогону в цьому місті. На сьомий Російський водопровідний з'їзд навесні 1905 р. він поїхав уже як завідувач

Ялтинського водопроводу. Така визначна посада дозволила Даниїлу Самойловичу у 1902–1906 рр. притягти до проектування водопостачання і каналізації Південного берега Криму свого колишнього однокашника із Петербурзького технологічного інституту Миколу Георгійовича Малишевського. Відтоді до останніх днів Даниїл Самойлович та Микола Георгійович пліч-о-пліч пройшли все своє життя.

Тим часом події першої російської революції торкнулися і багатонаціонального Криму. Під час революційних заворушень Даниїл Самойлович був поранений чорносотенцями. Влітку сонячний півострів став ареною непримиренного протистояння царського уряду та повсталих моряків. Серед демократично налаштованих громадян, які надали допомогу матросам з розгромлених кораблів, був і завзятий інженер Черкес. Від гніву царської влади його не врятувала службова поїздка на курорти французької та італійської Рів'єри з метою вивчення питань благоустрою курортних містечок, в яку міська управа Ялти відрядила Даниїла Самойловича. На зворотньому шляху додому по прибуттю до Сімферополя за наказом генерала Думбадзе його було вислано з рідних місць.

У пошуках наступного місця роботи у 1906 р. він і прибув до Харкова, де Губернське земство як раз проводило конкурс на кращий проект каналізації лікарні «Сабурова дача». Перемога в цьому конкурсі принесла Д. С. Черкесу заробіток і пов'язала його назавжди з нашим містом. Тоді ж за участю Даниїла Самойловича відбувся пуск перших електростанцій у Євпаторії і Феодосії.

Таким чином, запрошений міською думою інженер вже мав за плечима чималий виробничий досвід і добре зарекомендував себе як фахівець. 31 жовтня 1907 р. Каналізаційна комісія міської думи заслухала доповідну записку Д. С. Черкеса, а в другій половині 1908 р. відрядила його разом з інженером Миколою Георгійовичем Малишевським, який переїхав до Харкова слідом за своїм другом, для ознайомлення з найдосконалішою на той час у Російській імперії Московською каналізацією та дослідями з біологічної очистки стічних вод. Своє помешкання сім'я обрала неподалік від каналізаційної контори в химерному будинку на схилі по вулиці Дівочий (нині вул. Демченко), 3.

До жовтня 1908 р. інженерним тандемом вже був складений проект майбутньої каналізації з кошторисом та пояснювальною запискою. Для його втілення міською думою з числа гласних (депутатів) була виділена виконавча Каналізаційна комісія, яку очолив член Харківської міської управи (виконкому) цивільний інженер Здіслав Юліанович Харманський. Враховуючи небувалу складність задуманого, вперше в історії думських проектів Каналізаційне бюро, на яке безпосередньо покладалося виконання робіт, було поділене на окремі **технічну** та **господарську** частини. Саме на чолі технічного відділу і був поставлений Даниїл Самойлович Черкес, який отримав посаду **Головного будівничого каналізації** з посадовим окладом у 4200 рублів на рік. Невдовзі його було призначено і на посаду міського інженера м. Харкова. Дивує мізерна чисельність працівників, на яких було покладено виконання такої грандіозної роботи: помічник головного будівника, 2 дільничних виконавця робіт,

5 помічників дільничних виконробів, 7 десятників, завідувач межовим відділом, 2 нівеліровщика, завідувач креслярні та 8 креслярів. Складений проект був підданий багатоступеневій експертизі:

1. Каналізаційною комісією у складі провідних спеціалістів: професора Ризького політехнічного інституту Адольфа Карловича Єнша, професора інституту інженерів імператора Миколая I з Санкт-Петербурга Миколи Клавдійовича Чиждова та професора Харківського технологічного інституту І. О. Красуського.
2. Учасниками Всеросійського водопровідного з'їзду 1909 року в Тифлісі.
3. Членами Харківського відділення Імператорського технічного товариства на одному з засідань.
4. Технічно-будівельним комітетом Міністерства внутрішніх справ, який його остаточно затвердив.

На додаток в грудні 1911 року свої зауваження зробив німецький фахівець з каналізації Фрідріх Вернер. Всі разом експерти внесли в проект певні зміни, які додали надійності майбутній системі. А 22 березня 1913 р. газета «Харьковские губернские ведомости» сповістила жителів міста, що задля ознайомлення з передовим світовим досвідом в галузі очистки стічних вод на біофільтрах та роботи сміттєспалювальних печей інженер Д. С. Черкес відвідав Англію, Францію, Німеччину та Швецію.

Проект мав забезпечити наше місто каналізацією на 30–40 років вперед при прогнозованому рості населення до 600 000 чоловік. Будівельні роботи почалися навесні 1912 р., а перші приєднання до вуличної мережі були здійснені в серпні 1914-го. Харків став дванадцятим містом Російської імперії, оздобленим каналізацією. Початок Першої світової війни змусив згорнути роботи по здійсненню проекту, а в 1917-му нові підключення на кілька років зовсім припинилися. І все ж третина території міста, його центральні райони вже були охоплені каналізаційною мережею, магістралями та колекторами. А інженерна система з очищення стічних вод стала взірцем не тільки для Росії, але й для Європи.

Безперебійній роботі каналізації значну загрозу становило засмічення її мереж твердими побутовими відходами. Зарадити цій проблемі могло тільки впровадження обов'язкового для всіх домовласників вивезення цих відходів зусиллями муніципального обозу. Справжнім ідеологом та теоретиком цієї справи виступив О. К. Погорелко, який ще у 1904 році доповів складу міської думи результати свого наукового дослідження цього питання. Вражає глибина та ґрунтовність цієї розвідки, об'ємом 113 сторінок. Аби розібратися в проблемі, Харківський міський голова вдався до розгляду постановки справи видалення міського сміття та його знешкодження і утилізації в найбільш розвинених містах Росії та Західної Європи. Міському самоврядуванню він запропонував останні досягнення науки й техніки у вирішенні цього такого актуального і в наш час питання. Саме на цю доповідь спирався Д. С. Черкес у березні 1913 р. при розробці проекту міського обозу для вивезення сухого

сміття в м. Харкові. Докладно проаналізувавши невтішний стан справ в цій галузі міського господарства Харкова, Даниїл Самойлович детально розробив і заходи для подолання негараздів. Зокрема, до доповіді він додав план обозного парку, який пропонував розмістити на Золотому провулку біля Зміївського шосе. Запропонована конструкція сміттевої фури інженера Королівського являє нам прообраз сучасних механізованих потужних сміттевозів. Введення в користування таких баків для сміття і досі є завтрашнім днем наших комунальників.

Доля цього проекту вирішувалася 29 квітня 1913 р. на багатолюдному спільному засіданні каналізаційної та санітарної комісії Міської думи. У постанові було зокрема записано: «Вивезення міським обозом сміття до здійснення каналізації є необхідним і обов'язковим як з гігієнічних, так і з технічних міркувань»². Завдяки роботі сміттевого обозу, «з дворів, одночасно з вигрібними ямами, будуть видалені і смердючі сміттєві ями»³, – раділи городяни.

Він і сьогодні стоїть на сторожі чистоти в нашому місті – Комплекс з вивозу побутових відходів управління комунального господарства Харківського міськвиконкому – і, як це не дивно, адреса його залишилася незмінною: Золотий провулок, 4. А проблеми комплексного оздоровлення міського довкілля й надалі були в центрі уваги головного будівничого харківської каналізації.

Наше місто завдячує Данилові Самойловичу запрошенням на роботу до Харківської міської управи іще одного талановитого й досвідченого інженера, якому судилося зіграти непересічну роль в історії розвитку комунального господарства нашого міста. Це був його дальній родич, теж караїм, уродженець Сімферополя Марко Ілліч Казас, який у 1912 р. очолив технічну контору зі спорудження каналізації Харкова.

Пуск в дію першої черги каналізації в Харкові співпав з початком Першої світової війни і став останнім з великих проектів з благоустрою Харкова, які встигло здійснити міське громадське самоврядування за мирних часів. Коли ж полум'я війни запалало в центрі Європи, фронт почав відтягувати на себе і досвідчених працівників, і гроші, і матеріальні ресурси, і «живий інвентар» – коней. До того ж війна відрізала вітчизняних споживачів від західних джерел постачання запчастин та витратних матеріалів (а більшість складного обладнання на каналізаційних спорудах була закордонного виробництва). Револьюційні події в країні призвели до руйнації структури управління комунальним господарством (були ліквідовані міські думи та їх виконавчі органи – міські управи). А із введенням політики воєнного комунізму і відміною здійснення плати за комунальні послуги була зруйнована і економічна база функціонування міського господарства.

²Харьков. Путеводитель для туристов и экскурсантов. – Харьков : Харьков. общ-во любителей природы, 1915. – 179 с.

³Там же. – С. 146.

«В результаті місцеве господарство стало падати і зі знищенням місцевого бюджету майже завмерло»⁴. Загальна біда спіткала і службу каналізації Харкова. Намагання хоча б у мінімальному обсязі продовжувати розширення мережі за рахунок домовласників довелося остаточно припинити у 1919 р. (націоналізація житлового фонду покінчила з приватною власністю на багатоквартирні будинки). «З настанням 1920 р. стан капітальних і порівняно нових споруд каналізації незмінно почав приходити в занепад. (...) Відсутність матеріальних засобів і примусовий характер праці робочих фактично залишили роботу всього обладнання та споруд без всякого догляду. (...) мали місце випадки фонтанування нечистот з колодязів каналізаційної мережі на вулицях міста»⁵, – таку жахливу картину змальовував № 4 журналу «Коммунальное хозяйство на Украине» за 1922 р. Зайве й казати, які страшні наслідки тягли за собою ці брудні «гейзери». Зокрема у 1919 р. в місті було зареєстровано: 485 випадків натуральної віспи, 20 055 випадків висипного тифу, 2000 – зворотного тифу і 311 випадків холери. За один день 30 червня 1922 р. в міській лікарні з діагнозом «холера» потрапив 1031 пацієнт. Страшного удару завдали ці пошесті і Даниїлу Самойловичу: у 1922 р. від тифу померла його кохана дружина Анна. Почати важкий вихід з комунальної кризи дозволив перехід країни до **нової економічної політики** та застосування принципів госпрозрахунку в діяльності підприємств галузі. Вагомий внесок у відродження комунального господарства зробив Даниїл Самойлович як один з організаторів Головного управління комунального господарства при Народному комісаріаті внутрішніх справ України. В цьому управлінні він протягом 3-х років керував відділом водопостачання і каналізації. Позитивні зміни вселяли оптимізм. «Незважаючи на багато важких випробувань та критичних станів, крізь які їй (каналізації) довелося пройти, їй вдалося щасливо впоратися з негараздами і не тільки зберегти в задовільному стані свій основний технічний фонд, але й значно його збагатити і розширити тоді, коли, здавалося, всі можливості до цього було вичерпано»⁶, – такими є підсумки, зроблені керівником харківської каналізації у 1922 р. Далі він висловлює серйозні претензії на майбутнє: «Харківська станція (з очистки стічних вод – Н. Т.) явиться основною експериментальною базою України з проведення новітніх засобів очистки міських стоків»⁷.

⁴Коммунальное хозяйство за 5 лет Советской власти // Коммунальное дело. – 1922. – №3. – С. 3–10.

⁵Коммунальное хозяйство города Харькова // Коммунальное хозяйство на Украине. – 1922. – № 4. – С.70–79.

⁶Черкес Д. С. Канализация г. Харькова и её очистные сооружения. – Харьков, 1922. – С. 3.

⁷Там же. – С. 4.

Йому вдалося виконати цей план. Делегати 2-го Всесоюзного (XIV) водопровідного та санітарно-технічного з'їзду, який проходив у 1927 році в Харкові, ухвалили: «Відмітити видатний інтерес, який являють для всіх працівників в галузі санітарної техніки споруди Харківської каналізації з біологічної очистки стічних вод, які по своєму масштабу є єдиними в містах СРСР»⁸. Але шлях до такого визнання був довгий та важкий.

Одна з перших хвиль придушення демократії та політичного плюралізму в більшовицькій державі захлеснула сім'ю Д. С. Черкеса. На початку 20-х більшовики старанно викорінювали залишки партій, разом з якими колись виступали проти самодержавства. В середині вересня 1922 р. за приналежність до антирадянської партії (РСДРП – меншовики), антирадянську агітацію та розповсюдження контрреволюційних листівок разом із 20-ма однопартійцями був заарештований його син Веніамін Данилович. Під час перебування під вартою у студента старшого семестру Харківського інституту народного господарства В. Д. Черкеса загострилися його давні захворювання. В тюрмі він захворів на запалення легенів, і все це призвело до кровохаркання. Батькові вдалося визволити його з ув'язнення на поруки і протягом 2-х місяців трішки підлікувати. Але ледве юнак почав підійматися з ліжка – його знов запроторили до буцегарні. У відчаї Даниїл Самойлович звернувся з благанням до каральних органів змінити вирок у вигляді заслання до концентраційного табору в Архангельській губернії на більш м'який. «Прошу не відмовити в моєму клопотанні, хоча б як ушанування за ту уперту працю, яку я незмінно та лояльно несу на користь Радянської влади»⁹, – такими словами закінчувався лист. Змилювалися... Концтабір в Архангельській губернії замінили на 3-річне заслання в Наримському краї. До Харкова Веніамін Черкес повернувся лише у 1927 р., тільки після скасування постанови секретаріату ВУЦВК від 22 вересня 1926 р. про обмеження у місці проживання.

Пережиті трагедії не зломали творчої енергії Даниїла Самойловича, а боротьбу з розрухою в комунальному господарстві він вважав своїм професійним обов'язком. Керівник Харківської каналізації увійшов до складу редакційної колегії першого фахового журналу українських комунальників «Коммунальное хозяйство на Украине», який, хоча й нерегулярно, видавався в Харкові з 1921 до 1926 р. Наслідком наполегливої роботи керованого ним колективу стало те, що вулична каналізаційна мережа міста з 1914 р. до 1926 р. зросла загалом у 2 рази, а за пореволюційні роки (1917–1926) подовшала на 24 км і на час проведення харківського з'їзду становила 91,4 км. Приєднання споживачів до каналізації всередині 20-х здійснювалися навіть у кредит з розстрочкою платежів на 2 роки. Зростала потужність насосної станції. У 1927 р. було завершено спорудження досвідної установки з очищення стоків за допомогою продувки у присутності активного мулу (аеротенку).

⁸Черкес Д. С. Канализация г. Харькова : доклад 2 Всесоюзному (XIV) водопров. и сан.-техн. съезду в г. Харькове, 1927 г. – Харьков, 1927. – С. 18.

⁹Державний архів служби безпеки України, спр. № 01515., арк. 27, 27 зв.

Високий фаховий рівень, видатні організаторські здібності інженера Д. С. Черкеса сприяли зростанню його авторитету серед діячів міського господарства. То ж навіть у скрутні для країни часи до нього зверталися по допомогу в складанні проектів з водовідведення та водопостачання. Так, у 1918 р. ним був розроблений проект каналізації м. Миколаєва. У 1924 р. він керував будівництвом круглого тревіс-тенка на очисних спорудах в Сімферополі. А в 1926 р. керована ним група інженерів склала проект постачання м. Сімферополя водою з джерел р. Салгір.

Весь цей час Даниїл Самойлович не переставав «тримати руку на пульсі» прогресу санітарно-технічної галузі. Так, у листопаді 1922 р., коли після майже десятилітньої перерви, спричиненої війнами та революціями, відбувся черговий XII Всеросійський водопровідний та санітарно-технічний з'їзд, він став одним з його 395 учасників. Коли ж повернувся додому – доповів колегам про роботу цього науково-технічного форуму в січневому номері журналу «Коммунальное хозяйство на Украине» за 1923 р.

Невдовзі йому самому довелося зустрічати колег з усього СРСР в столиці Радянської України. Свідченням незаперечної поваги фахівців до цього видатного діяча стало обрання у 1927 р. саме Харкова місцем проведення другого (XIV) Водопровідного та санітарно-технічного з'їзду, а завідувача Харківською каналізацією Д. С. Черкеса – головою його організаційного бюро. Двома заступниками Даниїла Самойловича на цьому посту стали завідувач Харківським водопроводом Д. Д. Тиц та завідувач санітарно-епідемічним відділом Наркомздрава УРСР засновник нової галузі медичної науки – комунальної гігієни, майбутній академік О. М. Марзеев.

За час практичної роботи з проектування й будівництва споруд водопостачання та водовідведення Даниїл Самойлович накопичив солідний багаж теоретичних знань. Тож не дивно, що він став одним з ініціаторів відкриття у 1922 р. в Харкові Всеукраїнського комунального технікуму – першого в Союзі вищого навчального закладу в цій галузі – і ввійшов до його професорсько-викладацького корпусу. І саме для студентів цього навчального закладу написав він книгу «Основы общественной санитарии. Удаление, утилизация и сожигание мусора: конспект лекций, читанных в Техникуме коммунального хозяйства в 1922/23 учебном году», в якій виклав майбутнім керівникам вітчизняного комунального господарства сукупний досвід та найновіші досягнення в цьому напрямку інженерної думки Західної Європи та Америки. Від самого часу його заснування, почав Даниїл Самойлович і викладацьку діяльність на створеному у 1920-му за ініціативою О. М. Бекетова інженерно-будівельному факультеті Харківського технологічного інституту. До його навчального навантаження входили такі дисципліни: спецкурс каналізації; проектування по каналізації; очистка стічних вод; кремація; планування і благоустрій населених місць, сади; дипломне проектування. Почавши роботу в ХТІ як рядовий викладач, на 1929 р. Даниїл Самойлович вже обіймав посаду професора 2 групи, таку ж саму, як і О. М. Бекетов та М. Г. Малишевський.

Країна потроху долала принесену війнами і революціями, а також безглузким господарюванням розруху. Добігав кінця період відбудови народного господарства. Але марно було сподіватися на полегшення життя: чимдалі більше зміцнювалися тоталітарні принципи керівництва державою. Період «великого перелому» був позначений ще потужнішими, ніж попередні, хвилями репресій проти вітчизняної інтелігенції. За допомогою вигаданих звинувачень влада намагалася виправдати власні численні прорахунки та авантюризм. Одним з піків активності репресивного апарату в цей час був «процес промпартії». Під удар цієї хвилі потрапила і родина начальника Харківської каналізації Д. С. Черкеса. Вдруге за останнє десятиріччя двері затишної оселі на третьому поверсі будинку по вулиці Дівочій, 3 розчинилися назустріч чорній юрбі співробітників ДПУ 16 грудня 1930 року. За звинуваченням у приналежності до антирадянської партії та антирадянську агітацію (стаття 54-11 Карного Кодексу УРСР) знову було заарештовано Веніаміна Даниловича Черкеса – талановитого науковця, економіста, співробітника Комісії з вивчення проблеми міст при Держплані УРСР. Поки ув'язнений у 3-му корпусі БУПРу № 1 Веніамін марно очікував виклику на допит, сім'я зустрічала новорічні свята в обстановці наростаючої тривоги. Шістдесятирічного професора заарештували невдовзі після його сина, 10 січня 1931-го. Єдина коштовність, яку знайшли та вилучили у Даниїла Самойловича при обшуку було золоте обручальне кільце вагою 2 грами. Звинувачення було стандартним: «участь в контрреволюційній шкідницькій організації», стаття 54-7 К. К. УРСР. Разом з ним під слідством за підозрою у приналежності до міфічної промпартії опинилося іще кілька провідних працівників комунального господарства Харкова: головний інженер Харківського міського відділу комунального господарства О. А. Тирмос, головний інженер управління водопостачання Д. Д. Тіц, буровий майстер служби водопостачання Г. Л. Сичов, інженер Харківкомунгоспу С. Л. Берчанський та інженер Харківкомунгоспу Б. О. Кустарський. Слідство просувалося по накатаних рейках. Управління комунального господарства виступало в ролі кубла заколотників. Фахівці, що входили до управлінської ланки комунальної галузі та тісно контактували у виробничих потребах були призначені на роль членів підпільної контрреволюційної організації. Вся їхня виробнича діяльність була наче б то суцільним шкідництвом, а рядові виробничі наради – замаскованими зборами осередку промпартії. Спантичені, налякані, змучені підслідні протягом півроку напружували фантазію, вигадуючи провини для себе та товаришів по нещастю. Хоча пережиті роки давалися взнаки (міокардит, артроз, склероз, серцеві напади), поведінка Даниїла Самойловича вражає дивовижною мужністю, витримкою, мудрістю. Його власноруч написана автобіографія, на яку зазвичай спиралися слідчі у пошуках компромату, не дала жодної зачіпки для звинувачення. Даниїл Самойлович не назвав жодного імені живих на той час людей, які могли б стати наступними жертвами репресій, не підтвердив жодного з вигаданих фактів своєї чи своїх колег злочинної діяльності.

А на додаток у показах від 9 квітня 1931 р. з величезною людською, громадянською та професійною гідністю написав: **«Я є кращим спеціалістом з каналізації та очистки стічних вод на Україні, і подальший мій відрив від проектувальних робіт, якими я керував (каналізація та очистка стічних вод Дніпробуду, Великого Запоріжжя та ряду міст Донбасу) і від роботи по каналізуванню нових окраїн Харкова, не дає використовувати мій обширний досвід й знання в цій справі, а мене позбавляє можливості із захопленням плідно брати участь в Радянському будівництві»**¹⁰.

Першим, не провівши жодного допиту, не знявши жодних показань, під підписку про невиїзд 19 березня 1931 р. «органи» звільнили Веніаміна Даниловича. У постанові про припинення слідства стосовно нього сказано, що «наявного в справі матеріалу недостатньо для віддання його до суду»¹¹. Милостиво залишили на «лаві запасних», доки вогонь в жертвовнику тоталітаризму затребує нової порції пального. Самого ж Даниїла Самойловича тримали під вартою іще до серпня 1931 року. Після виходу з ув'язнення Даниїлу Самойловичу довелося покинути своє дітище – каналізацію Харкова, якій було віддано майже чверть віку напруженого творчого життя.

На щастя, в країні відчувалася гостра нестача спеціалістів такого класу, то ж для Даниїла Самойловича робота знайшлася. Разом із інженерно-будівельним факультетом Харківського технологічного інституту Даниїл Самойлович Черкес перейшов на роботу до утвореного в 1930 р. на базі цього факультету нового вищого навчального закладу – Харківського інженерно-будівельного інституту. На 1940 рік він був єдиним професором факультету ТВВК (тепло-водопостачання, вентиляції та каналізації), який мав вчений ступінь доктора технічних наук та вчене звання професора.

Є документ 1933 р., в якому Д. С. Черкес виступає як Головний інженер Бюро по проектуванню водоводу з Сіверського Донця до Харкова у складі Харківського водотресту.¹²

Нову царину для реалізації свого інженерного потенціалу Д. С. Черкес знайшов завдяки співробітництву зі створеним в Харкові 1 серпня 1931 року під керівництвом Олександра Микитовича Марзеева Українським державним інститутом комунальної гігієни.

¹⁰Державний архів Служби безпеки України, Харків, спр. № 0-24247. арк.69–70, спр. 8.

¹¹Державний архів Служби безпеки України, Харків, арх.-слід., спр. № 023175, арк. 9.

¹²Державний архів Харківської області, ф. Р-1617, оп. 2. Харківський міськвиконком, арк.1, 13 В.

Серед завдань, поставлених перед цією науковою установою, були: «а) наукова розробка, на основі діалектичного матеріалізму та новітніх досягнень гігієни та санітарної техніки, всіх проблем та питань, пов'язаних з оздоровленням населених місць, їх реконструкцією, будівництвом нових міст соціалістичного типу (...); б) всемірне сприяння органам охорони здоров'я, комунальним органам, господарським об'єднанням і культурним організаціям у справі благоустрою населених місць (...), підняття в країні санітарної культури та поліпшення санітарно-побутового обслуговування трудящих»¹³. До складу інституту входили зокрема відділ очистки населених місць з лабораторіями стічних вод, ґрунту та дослідження сміття, а також проектно-конструкторське бюро. Для вирішення складних технічних питань керівник інституту О. М. Марзеев і запросив на роботу свого давнього соратника по боротьбі за санітарне оздоровлення міст України професора Д. С. Черкеса. У передвоєнні роки тематика наукових досліджень та інженерних проектів інституту великою мірою зосереджувалася на проблемі санітарного оздоровлення Донбасу. Його колективом розроблялася генеральна схема водопостачання Донбасу та Криворіжжя. Під керівництвом інституту Водоканалпроект за наказом уряду СРСР групою дослідників за участю Д. С. Черкеса було виконано санітарну оцінку умов та місць спуску стічних вод та норми їх очистки стосовно місцевих умов Донбасу. За результатами цих досліджень у 1939 р. в журналі «Водоснабжение и санитарная техника» вийшла стаття професора Черкеса «Сточные воды углеобогатительных фабрик». Про наукову ґрунтовність проведених досліджень свідчить книга Д. С. Черкеса та М. І. Казаса «Ливни Донбасса, Харькова и Киева», яку того ж року випустив Харківський інститут комунального будівництва. Оздоровленню українського села був присвячений «Альбом проектов очистных сооружений для очистки сточных вод районных и сельских больниц». Але найвидатнішою друкованою працею Даниїла Самойловича цього періоду став славнозвісний «Краткий справочник проектировщика канализации», що був складений у співпраці з інженером М. І. Казасом та вийшов двома виданнями: у 1935 та 1937 роках.

Але не самі тільки творчі звитяги приніс невтомному трудівникові науки кривавий 1937-й. За примусовим свідченням одного з заарештованих в Ленінграді в'язнів втретє і востаннє за своє коротке життя був взятий під варту Веніамін Данилович Черкес. Він ще встиг завдяки милосердю чужих незнайомих людей переслати сім'ї останній привіт, а потім канув у безвість сибірських таборів, посиротивши дружину, дочку та старого й хворого батька.

¹³Марзеев А. Н. Двадцать лет научно-исследовательской и научно-практической деятельности Украинского института коммунальной гигиены (1931-1951). – Киев : Гос. изд-во мед. лит., 1953. – 42 с.

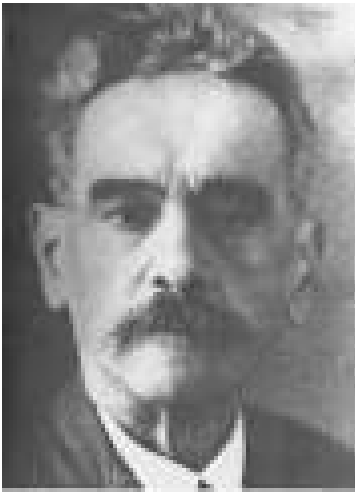
З новим десятиліттям прийшла і нова біда: таке складне та суперечливе, але мирне життя було зметене нашестям «надлюдей». Чорні дні окупації Даниїл Самойлович пережив у Полтаві. А восени 1943-го повернувся до зруйнованого, голодного й холодного Харкова, аби останні сили віддати його відродженню. Книга наказів по Харківському інституті інженерів комунального будівництва, який щойно відновив свою діяльність після реєвакації з м. Фрунзе, починається з наказу на адресу зам. директора з наукової роботи «за допомогою бригади у складі професорів Д. С. Черкеса та П. К. Чернишова вжити заходів щодо поживлення науково-дослідної роботи»¹⁴. Судячи з того, що вже наприкінці березня 1944 р. професор, доктор технічних наук Черкес очолив оргкомітет зі скликання наукової конференції з питань відбудови міст України, працював професор з величезним завзяттям. 28 березня 1944 р. наказом по ВКВШ його було затверджено на посаді завідувача кафедри санітарної техніки створеного саме під час війни санітарно-технічного факультету ХІКБу. До свята 1 Травня наказом по інституту йому було винесено подяку «За активну роботу з відбудови інституту, організацію та проведення навчального процесу»¹⁵. У книжечці «Учёные Харькова к годовщине освобождения родного города», виданій у серпні 1944 р., вміщено звіт ХІКБу про велике спільне дослідження проф. Д. С. Черкеса та доц. М. Г. Папіна «Работа Харьковской канализации в периоды длительного прекращения подачи воды из городского водопровода»¹⁶. Необхідні для цього дослідження дані, вірогідно, вдалось змій подати М. Г. Папін, який керував каналізацією Харкова під час німецької окупації.

Одночасно з роботою в штаті ХІКБу професор продовжив і давню співпрацю з Харківським інженерно-будівельним інститутом. Тут він очолив кафедру каналізації і також поряд із навчальною роботою активно зайнявся науковими дослідженнями. Так, взявши участь у роботі семінару з питань відновлювального будівництва, який з 19 квітня до 21 травня 1944 р. проводив ХІБІ для працівників проектних та будівельних організацій Харкова, професор виступив з лекцією «Вказівки до проектування, застосування та методам відновлення внутрішніх та зовнішніх мереж каналізації». До збірки наукових праць інституту ввійшла стаття за результатами розробки таких важливих тем: про необхідність у найкоротший термін відновити втрачену документацію з підземного господарства; про своєчасність спорудження сміттєспалювальних станцій; про розширення явно замалої мережі зливних водостоків; про облаштування спеціальних запруд на р. Лопані та р. Харків вище міста для накопичення весняних та зливних вод.

¹⁴Архів Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова, спр. 33, арк. 3 зв., 4.

¹⁵Там же, арк. 63.

¹⁶Учёные Харькова к годовщине освобождения родного города. Краткий обзор работы учебных и научно-исследовательских институтов за годы Отечественной войны. – Харьков : Соц. Харківщина, 1944. – С. 34.

Не встиг професор Черкес завершити науково-дослідну роботу за темою «Біологічні фільтри високої продуктивності», виконати яку планував на 1 грудня 1944 р. Він помер 27 жовтня 1944 р.

«Не проси в Бога щасливого життя...», – кажуть в народі. Мабуть, це за чисте й подвижницьке життя і була послана Даниїлу Самойловичу «легка» смерть. Відійшовши від чайного столу під час сніданку, він раптом втратив свідомість і за кілька хвилин покинув усі свої земні справи.

Цієї сумної події стосувався останній датований 30 жовтня 1944 р. наказ по ХІКБу, стосовно створення комісії з організації похорону всіма шанованого професора. Нам же залишилися – творіння його технічного генія, велич розуму та сила духу, які здатні бути взірцем громадянського служіння для наступних поколінь наших співвітчизників.

Н. П. Тринутіна

Праці професора Д. С. Черкеса

1. Из пояснительной записки к проекту канализации г. Харькова : [инженеры Д. С. Черкес и Н. Г. Мальшевский предлагают разделить канализацию на промышленную и домовую] // Харьковские губернские ведомости. – 1908. – 21 ноября. – *

2. Канализация : [инженерами Д. С. Черкесом и Н. Г. Мальшевским составлена объяснительная записка к проекту канализации г. Харькова] // Харьковские губернские ведомости. – 1911. – 8 мая, 24 июня. – *

3. Черкес Д. С. Альбом проектов очистных сооружений для очистки сточных вод районных и сельских больниц / Д. С. Черкес, В. С. Скиродов. – Харьков, 1940. – *

4. Черкес Д. С. Доклад на XII Всероссийском водопроводном и санитарно-техническом съезде / Д. С. Черкес // Коммунальное хозяйство на Украине. – 1923. – № 1. – С. 62–65.

5. Черкес Д. С. Канализация г. Харькова : доклад 2 Всесоюзному (XIV) водопров. и сан.-техн. съезду в г. Харькове, 1927 г. / Д. С. Черкес. – Харьков : [б. и.], 1927. – 18 с.

6. Черкес Д. С. Канализация г. Харькова и её очистные сооружения / Д. С. Черкес. // Коммунальное хозяйство на Украине. – 1922. – № 4. – С. 118–144.

7. Черкес Д. С. Канализация г. Харькова и её очистные сооружения / Д. С. Черкес. – Харьков : 4-ая Гос. типогр., 1922. – 29 с. : схемы.

8. Черкес Д. С. Краткий справочник проектировщика канализации / Д. С. Черкес, М. И. Казас. – Харьков ; Киев : Гос. науч.-техн. изд-во Украины, 1935. – 312 с.

9. Черкес Д. С. Краткий справочник проектировщика канализации: составлен при ближайшем сотрудничестве М. И. Казаса / Д. С. Черкес ; Укр. НИИ коммун. гигиены. – 2-е изд., испр. и доп. – Харьков ; Киев : ОНТИ гос. НКТП науч.-техн. изд-во Украины, 1937. – 425 с. : схемы.

10. Черкес Д. С. Ливни Донбасса, Харькова и Киева / Д. С. Черкес, М. И. Казас. – Харьков : ХИКС, 1939. – 68 с.

11. Черкес Д. С. Об организации городского обоза для вывозки сухого мусора из частных и общественных владений в г. Харькове / Д. С. Черкес. – Харьков : Тип. «Просвещение», 1913. – 56 с. : схемы.

12. Черкес Д. С. Основы общественной санитарии. Удаление, утилизация и сожигание мусора : конспект лекций, читанных в Техникуме коммунального хозяйства в 1922/23 учебном году / Д. С. Черкес. – Харьков : Техникум коммунального хозяйства, 1923. – 168 с.

13. Черкес Д. С. Пояснительная записка к проекту канализации г. Николаева (Херсонская губерния) / Д. С. Черкес. – Николаев, 1918. – 51 с.

14. Черкес Д. С. Пояснительная записка к проекту канализации г. Харькова / Д. С. Черкес. – Харьков : Мирный труд, 1911. – 62 с. : схемы.

15. Черкес Д. С. Пояснительная записка к проекту канализации г. Харькова / Д. С. Черкес, Н. Г. Малышевский. – Харьков, 1908. – *

16. Черкес Д. С. Сточные воды углеобогатительных фабрик / Д. С. Черкес // Водоснабжение и санитарная техника. – 1939. – № 4–5. – С. 89–93.

Картографічні матеріали

Джерела цього розділу взято з довідкового видання «Картографічні матеріали у складі проектної документації ЦДНТА України : довідник / уклад. : А. О. Алексєєнко, М. А. Малишев, О. Є. Дождьова, Є. В. Семенов. – Харків : ЦДНТА України, 2012. – 464 с.». Усі дані подано згідно оригіналу карт.

**1. (2634) Проект устройства канализации во владении Н. Ф. Лезель г. Харьков, Черноглазовская ул. Дом № 6. План местности
Ф. Р-227, к. 1-460, оп. 1/1, од. зб. 1, арк. 1, 1914 р.**

План входит до складу колекції проектів дворової і домової каналізації м. Харків. На плані схематично зображено каналізаційну мережу домоволодіння Н. Ф. Лезель по вул. Черноглазівській № 6 (тепер вул. Маршала Бажанова) у м. Харків. Документ виготовлений в Бюро каналізації м. Харків. У складанні документа брав участь голов. інженер каналізації Д. Черкес.

Калька, туш, акварель; б. м-бу; 408x330 мм (С. 303).

**2. (2636) Проект устройства канализаций в Вознесенкой женской гимназии и пастырском доме Евангелической Лютеранской церкви
Ф. Р-227, к. 1-460, оп. 1/1, од. зб. 2, арк. 2, 1914 р.**

План входить до складу колекції проектів дворової і домашньої каналізації м. Харків. На плані схематично зображено каналізаційну мережу Вознесенської жіночої гімназії і житлового будинку пастора Лютеранської церкви по вул. Гоголя у м. Харків. Документ виготовлений в Бюро каналізації м. Харків. У складанні документа брав участь голов. інженер каналізації Д. Черкес.

Папір, туш, акварель, кольорова туш; б. м-бу; 215x305 мм (С. 303).

3. (2638) Генеральный план дворового места принадлежащего г-же А. М. Ланге по Чернышевской улице № 39

Ф. Р-227, к. 1-460, оп. 1/1, од. зб. 4, арк. 4, 1914 р.

План входить до складу колекції проектів дворової і домашньої каналізації м. Харків. На плані схематично зображено каналізаційну мережу домоволодіння А. М. Ланге по вул. Чернишевській № 39 у м. Харків. Документ виготовлений в Бюро каналізації м. Харків. У складанні документа брав участь голов. інженер каналізації Д. Черкес.

Калька, туш, акварель; б. м-бу; 207x324 мм (С. 304).

4. (2642) Проект присоединения к городской канализации дворового места домовладелицы Марии Самсоновны Ендовицкой по Черноглазовской улице № 15 в г. Харькове. План части г. Харькова

Ф. Р-227, к. 1-460, оп. 1/1, од. зб. 9, арк. 3, 1916 р.

План входить до складу колекції проектів дворової і домашньої каналізації м. Харків. На плані схематично зображено каналізаційну мережу домоволодіння М. С. Єндовицької по вул. Черноглазівській № 15 (тепер вул. Маршала Бажанова) у м. Харків. Документ виготовлений в Бюро каналізації м. Харків. У складанні документа брав участь голов. інженер каналізації Д. Черкес.

Калька, туш; б. м-бу; 405x340 мм (С. 304).

5. (2643) Проект канализации владения доктора Ряснянского по Черноглазовской улице № 17. План части г. Харькова. План дворовой сети

Ф. Р-227, к. 1-460, оп. 1/1, од. зб. 10, арк. 3, 1917 р.

План входить до складу колекції проектів дворової і домашньої каналізації м. Харків. На плані схематично зображено каналізаційну мережу домоволодіння доктора Ряснянського по вул. Черноглазівській № 17 (тепер вул. Маршала Бажанова) у м. Харків. Документ виготовлений в Бюро каналізації м. Харків. У складанні документа брав участь голов. інженер каналізації Д. Черкес.

Калька, туш, кольорова туш; б. м-бу; 405x315 мм (С. 304).

6. (2646) Исполнительный проект канализации во владении «Делового клуба» ул. К. Либкнехта № 29. План дворового участка

Ф. Р-227, к. 1-460, оп. 1/1, од. зб. 11, арк. 12, 1926 р.

План входить до складу колекції проектів дворової і домашньої каналізації м. Харків. На плані схематично зображено каналізаційну мережу будинку «Ділового клубу» по вул. К. Лібкнехта № 29 (тепер вул. Сумська) у м. Харків. Документ виготовлений в Бюро каналізації м. Харків. У складанні документа брав участь голов. інженер каналізації Д. Черкес.

Калька, туш, кольорова туш; б. м-бу; 416x360 мм (С. 304).

Публікації про Д. С. Черкеса

1. Олег Васильевич Петров (Дубинский) [Электронный ресурс] : [абзац про Черкеса Д. С.]. – Режим доступа: <http://www.karaims.com/page.php?cod=ru&page=406&node=399&p=408> , – (дата обращения 25.09.2015). – Загол. с экрана.
2. Тріпутіна Н. Вірність покликанню : [про Д. С. Черкеса] / Н. Тріпутіна // Реабілітовані історією. Харківська область : в 2 кн. / Н. В. Лапчинська, Л. Б. Ровчак, І. В. Шуйський та ін. – Київ ; Харків : Оригінал, 2008. – Книга перша, ч. 2. – С. 160–166. – (Наук.-докум. серія книг «Реабілітовані історією»).
3. Тріпутіна Н. Вода змиває все, крім пам'яті... [про Д. С. Черкеса] / Н. Тріпутіна // Моя Батьківщина. – 2007. – 10 июня. – *
4. Черкез Даниил Самойлович [Электронный ресурс] // Культура и Наука Караимов. Персоналии. – Режим доступа: <http://karai.crimea.ua/217-cherkez-daniil-samojjlovich.html> , – (дата обращения 25.09.2015). – Загол. с экрана.
5. Черкез Даниил Самойлович [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://karai.crimea.ua/kultura-karaimov/personalii/page/2/> , – (дата обращения 25.09.2015). – Загол. с экрана.
6. Черкес Д. С. // Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР : в 3 т. – Киев : Наукова думка, 1990. – Т. 2 : Строительная наука и техника в Украинской ССР в 1917–1941 гг. – С. 220.
7. Черкес Даниил Самойлович // Водоснабжение и водоотведение : энциклопедия / под ред. А. Е. Попова ; сост.: В. В. Кобзарь, А. В. Кобзарь. – Киев : Логос, 2002. – С. 257.
8. Черкес Даниїл Самойлович // Харківська державна академія міського господарства / редкол.: Т. П. Єлісеєва, О. Л. Рябченко, Н. П. Тріпутіна та ін. ; гол. ред. Г. В. Стадник. – Харків : Золоті сторінки, 2002. – С. 32, 174.
9. Черкес Даниїл Самойлович // Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова : монографія / [керівник вид. проекту В. М. Бабаєв ; редкол.: Л. М. Шутенко, Г. В. Стадник, Т. П. Єлісеєва та ін.]. – Харків : Золоті сторінки, 2012. – С. 33, 40, 45–50, 51, 52, 71, 119, 121, 344, 350, 515.
10. Черкес [Черкез] Даниил Самойлович [Электронный ресурс] // История Харьковского политехнического института. – Режим доступа: http://library.kpi.kharkov.ua/PREPODAVATELY/PR_%D0%A7.html , – (дата обращения 25.09.2015). – Загол. с экрана.